

A metonímia a kognitív pragmatikaelméletek tükrében

1. Bevezetés

A metafora, metonímia, szinekdoché, szinesztézia stb. fogalmak sokak számára ma is elsősorban az olyan, a hagyományos stilisztika vizsgálati tárgyához tartozó szóképeket jelölik, amelyek elsősorban a mindennapi beszédetől eltérő költői, illetve retorikai nyelv díszítőelemeiként fordulnak elő. Már az ókorban úgy vélték, hogy például a metaforikus nyelvhasználatnak sokkal tömörebb, sokkal nagyobb kifejezőereje van, mint a hétköznapi beszédnek, s így az antik rétorok azért, hogy a nyilvános beszédet minél hatékonyabbá, meggyőzőbbé tegyék, tanulmányozni kezdték azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek valamilyen szempontból másképp működnek, mint a mindennapi beszéd megszokott fordulatai. Így figyeltek fel többek között azokra a névátviteleknél nevezett nyelvi jelenségekre is, mint amilyen például a metafora, a metonímia vagy a szinekdoché, s mivel ezeket elsősorban az elegáns és hatékony stílus elsajátítása érdekében tanulmányozták és használták, az említett jelenségeket hosszú ideig a nyelvészet sem a köznapi beszéd természetes tartozékaiként tárgyalta.

Ennek a szemléletnek a másik oka a korábbi nyelvészeti paradigmák jellegével magyarázható. A 20. század egyik legismertebb és legelterjedtebb nyelvészeti irányzata, a generatív grammatika sokáig kizárólag szintaktikai elmélet volt, s így (az öt megelőző formális, strukturális nyelvészeti irányzatokhoz hasonlóan) figyelmen kívül hagyta a nyelv pragmatikai aspektusait, a szemantikát pedig formális (logikai) módszerekkel igyekezett leírni. Mindez annak ellenére mondható el, hogy tulajdonképpen a generatív nyelvészet célkitűzése is az volt, hogy a nyelvet az elme működésével összefüggésben vizsgálja. A trópusok ezért továbbra is olyan jelenségekként voltak számon tartva, amelyek nem jellemzik a „normális” beszédet, hiszen a szigorú transzformációs grammatika szabályaival sok olyan kifejezést nem tudtak megmagyarázni, amelyek pedig természetesen voltak a nyelvhasználók számára. A nyelvészetben belül így egyre erősebben jelentkezett az igény egy újabb paradigmaváltásra, s így jelent meg az 1970-es évek végén a kognitív nyelvészetnek nevezett irányzat olyan kutatók munkái révén, akik elsősorban a nyelv és a gondolkodás, tágabban a nyelv és az elméműködés kapcsolatát vizsgálták, és már nemcsak a nyelv belső, autonóm szerkezeti sajátosságait tartották szem előtt.

A 70-es évek közepén az ELEANOR ROSCH által kidolgozott pszichológiai prototípuselméletet az amerikai holisztikus kognitív nyelvészetben belül GEORGE LAKOFF és MARK JOHNSON kezdte alkalmazni. Ez az elmélet a legkézenfekvőbbben a szójelentéssel kapcsolatos jelenségek magyarázatában volt hasznosítható, a kognitív nyelvészet ezért is foglalkozik elsősorban a szemantika problémájával, amely a generatív elméletben kezelhetetlennek bizonyult, ennek tanulmányozásában azonban szemben áll a klasszikus megközelítésekkel, amelyek a szójelentések pontos elemezhetőségéből és körülhatároltságából indultak ki. Ezek alapján az egyik lényeges felismerés az volt, hogy a jelentés nem választható külön sem a morfológiától, sem a szintaxistól, de még a pragmatikától sem. Ez a megközelítés ellenkezett azzal a chomskyánus nézettel, amely a szintaxist tekintette a nyelvészet igazi tárgyának, és a nyelv belső szerkezetét a szemantikától és pragmatikától függetlenül próbálta leírni és megmagyarázni.

A kognitivistáknak egy másik fontos észrevétele, hogy a világról kialakított nézeteink bizonyos kognitív struktúrákba, vagy LAKOFF (1987) megnevezésével élve: idealizált kognitív modellekbe szerveződnek, és ezek segítségével nemcsak kategorizálni tudjuk a különböző dolgokat, jelenségeket, eseményeket, hanem az ezek közti kapcsolatokat is értelmezni tudjuk. Ez a fogalmi kategorizáció pedig kihat a nyelvi kategorizációra is, így az amerikai kognitív nyelvészet képviselői elsősorban arra keresték a választ, hogy a nyelvi jelenségek vizsgálata során milyen általános következtetéseket lehet levonni a kognitív struktúrák (avagy az elme) működésének megmagyarázására. Innen nézve már elsősorban az a kérdés válik elsődlegessé, hogy hol húzható meg a határ a hagyományos értelemben vett nyelvi tudás és a világról alkotott enciklopédikus tudás között, egyáltalán szükséges-e a kettőt szétválasztani egymástól.

A kérdésre magán a kognitív nyelvészetben belül is eltérő válaszok vannak. Az ún. modularista és holisztikus kognitív nyelvészeti felfogás aszerint differenciálódik egymástól, hogy a képviselői mit vallanak a nyelv, valamint a megismerés egyéb tényezőinek elválaszthatóságáról. Míg a generatív irányzathoz közelebb álló modularisták JERRY FODOR nyomán azt mondják, hogy a nyelv mint specifikusan emberi képesség funkcionálisan elkülönül a többi mentális jelenségtől, s így külön modulként jellemezhető, addig a holisták szerint a nyelvi képességek nem választhatók el az emberi megismerés egyéb tényezőitől.

Ez a probléma azért is fontos, mert olyan nyelvészeti területeket is érint, amelyek különállósága a szakirodalomban máig vitatott kérdésnek számít. A szemantika és a pragmatika elkülönítésének fő indítéka ugyanis abban az általános felismerésben rejlik, miszerint a mondatok értelme egy adott beszédhelyzetben, vagyis kommunikációs helyzetben olyan jelentéstöbblettel gazdagodhat, amely nem jelenik meg akkor, hogyha csupán önmagukban találjuk azokat. A szövegkörnyezetből kiszakított, a kontextustól és beszélőktől elvonatkoztatott

nyelvi egységek által hordozott jelentés szabályosságainak feltárásával és leírásával, annak logikai természetével hagyományosan a *s z e m a n t i k a* foglalkozik. A mindennapi nyelvhasználatban azonban a kijelentések általában egy adott szituációban két vagy több beszédpartner között hangzanak el, amiből szükségszerűen adódik, hogy csak akkor lesz sikeres a kommunikáció, hogyha ismerjük a szituációt és a szöveggörnyezetet, valamint figyelembe vesszük a beszélő szándékait és a hallgató kompetenciáját. A jelentésnek tehát olyan komponensei is vannak, amelyek kívül esnek a szemantika vizsgálati körén: ezek feltárásával és leírásával a *p r a g m a t i k a* foglalkozik.¹

Ez a szigorú elkülönítés azonban nem mindig létezett. Ahogyan REBOUL–MOESCHLER (2000) is rámutatott, a legelső pragmatikaelméletek, jelesül AUSTIN, SEARLE és GRICE munkái a pragmatikát még olyan nyelvi komponensként kezelik, amely a szemantikát hivatott kiegészíteni. Ezzel szemben a SPERBER–WILSON (1995) által kidolgozott relevanciaelmélet a pragmatikát elválasztotta a leíró nyelvészet egyéb területeitől (fonológia, szintaxis, szemantika), és külön tudományágként jelölte meg. A kognitív folyamatok hangsúlyozása során így az addigi „nyelvi pragmatikából” nem-nyelvi, univerzális pragmatikaelmélet született, amely a fodori modularitás kérdését is fölvetette: létezik-e a nyelvi komponensktől elkülöníthető pragmatikai modul?

A kognitív relevanciaelmélet a kognitív nyelvészeti felfogásokon belül közelebb áll a modularista, mint a holisztikus irányzathoz. A relevanciaelmélet eredetileg egy kétlépcsős nyelvi feldolgozást feltételezett, amelyben az elsőt a dekódolási szint, a másodikat pedig az inferenciális szint képviselte: ez a kettősség tehát a nyelvi rendszer és a nem-nyelvi pragmatikai képesség moduláris elkülönítésében volt megragadható. SPERBER és WILSON (2003) azonban némileg átértelmezte ezt a korábbi elképzelést: mostani elméletük szerint inkább egy interaktív folyamattal van dolgunk, amely azt jelentené, hogy egy megnyilatkozás kibontakozásakor minden értelmezési szint aktív, és ezek egymást kölcsönösen befolyásolják. Ez a megközelítés megkérdőjelezi a nyelvi dekódolás (szó szerinti jelentés) és az inferenciális folyamatok közti tradicionális megkülönböztetést. A szerzők ugyanakkor továbbra is egy különálló pragmatikai modult feltételeznek, viszont ez inkább egy sokkal általánosabb „elmeolvasó” modulnak az almoduljaként képzelhető el: az általános modul automatikusan kiszámítja más emberek intencióit (mire gondolnak, figyelnek, vagy mit próbálnak kommunikálni), a pragmatikai modul pedig ennek a relevanciára specializálódott része lenne.

¹ A pragmatika elméleteinek kimerítő áttekintését angol és francia nyelven többek között HORN–WARD (2004), HUANG (2006), a VERSCHUEREN és munkatársai szerkesztette *Handbook of Pragmatics Highlights* című sorozat kötetei (többek között 2009a, 2009b, 2009c), illetve MOESCHLER–REBOUL (1994) tartalmazza, a fontosabb eredeti munkák magyar nyelvű szemelvényeit pedig PLÉH–SIKLAKI–TERESTYÉNI (1997)-ben találjuk.

A kognitív nyelvészetben belül a különböző felfogások más-más módon közelítik meg a metafora és metonímia kérdését is, vagyis azt a két jelenséget, amelyek mostanra már a kognitív nyelvészet legfontosabb kutatási területeivé nőttek ki magukat. Tanulmányom a továbbiakban ez utóbbinak, vagyis a metonímiának a kognitív pragmatikai aspektusaival foglalkozik.

2. Metonímiafelfogás a holisztikus kognitív nyelvészetben belül

A metonímia és a pragmatika viszonyát a szakirodalom kétféle megközelítésben tárgyalja: magát a metonímia jelenségét értelmezi a különböző pragmatikaelméletek keretén belül, illetve a pragmatika jelenségeit magyarázza a metonímia mint konceptuális folyamat segítségével. Ez utóbbi megközelítés a kognitív nyelvészeti felfogásban elterjedt metonímiaértelmezés sajátosságaiból fakad. Az a nézet ugyanis, hogy a metonímia nem csupán költői vagy retorikai fogás, nem is pusztán nyelvi eszköz, hanem a mindennapi viselkedésünk, gondolkodásunk és beszédünk egyik általános jellemzője, olyan kognitív eljárás, amely a szóban forgó jelenséget, amely a világról kialakított kognitív modellünk részeivel operál, s így irányítja vagy befolyásolja mindazt, amit mondani szándékunk (erről lásd LAKOFF–JOHNSON 1980, LAKOFF 1987). Ennek következtében számos szerző már nemcsak a „hagyományos” metonímiákat tekinti a jelenség körébe tartozóknak, hanem minden olyan nyelvi és nem nyelvi, konceptuális esetet is, amelyekben valamilyen formában tetten érhető a (lakoffi értelemben vett) idealizált kognitív modelleken belüli helyettesítési eljárás. Így váltak a metonímia valódi eseteivé az olyan, a humán gondolkodásra jellemző sajátosságok is, mint például az általánosítás (*A fiúk nem sírnak*), illetve az egyediesítés (*A póknak nyolc lába van*),² a prototípushatás, továbbá a GRICE-féle konverzációs implikátúra vagy a SEARLE-féle illokúciós aktus jelenségei. A konceptuális metonímia meghatározásának értelmében ez utóbbi kettőt például azért sorolják a metonímia esetei közé, mert az események, de még a közvetett beszédaktusok is leírhatók a konceptuális keretek (frames), forgatókönyvek (scenarios), idealizált kognitív modellek stb. segítségével, s ilyenformán egy adott esemény egészéről alkotott modellben valamely komponens említése aktiválni fogja az egész forgatókönyvet vagy a forgatókönyv egy másik összetevőjét, s így a RÉSZ–EGÉSZ metonimikus kapcsolatnak köszönhetően egyik eseménytaggal utalhatunk egy másikra, esetleg magára az egész eseményre is. Ugyancsak ide tartozik a diskurzus szintjén történő pragmatikai következtetések metonimikus értelmezése is.³

² A metonímia ilyen jellegű „túláltalánosításait” főleg KÖVECSES–RADDEN (1998)-ban érhetjük tetten.

³ Ezekről a típusokról a *Metonymy and Pragmatic Inferencing* című tanulmánykötetben olvashatunk részletesen (PANTHER–THORNBURG 2003).

2.1. A „forgatókönyv”⁴ fogalmát SCHANK–ABELSON (1977) dolgozta ki eredetileg a mesterséges intelligencia területén való hasznosítás céljából. Az elmélet értelmében a forgatókönyv olyan magas szintű tudásstruktúra, mely egy sztereotip helyzet akciósorozatait tartalmazza, s így a megértéshez szükséges háttérinformációt képes szolgáltatni. Amikor például azt halljuk, hogy *Józsi intett a pincérnek*, akkor feltételezzük, hogy Józsi épp egy étteremben ül, már átnézte az étlapot, és rendelni szeretne, vagy esetleg már végzett az evéssel, és a számlát szeretné kérni. Mindezt pedig onnan tudjuk, hogy rendelkezünk az „étterem” forgatókönyvével, vagyis egy olyan struktúrával, amely ennek a szituációnak a megfelelő eseménysorrendjét írja le: belépés, leülés, menü átlapozása, rendelés, evés, fizetés, távozás.

Az elmélet megjelenése után a pszichológusok a nyelvi, elsősorban a szöveg megértés magyarázatához hívták segítségül a forgatókönyv fogalmát. Mivel a forgatókönyvek egy szituáció meghatározó eseményeit reprezentálják, valamely feltétel teljesülése esetén az egész forgatókönyv egységesen aktiválódik, tehát szöveg megértésnél a beérkező mondatokban már utalást találhatunk egy forgatókönyvre, s így nem kell a teljes következtetési folyamatot elvégezni. Például arra a kérdésre, hogy *Hogyan jutottál el a bulira?*, a *Felugrottam egy buszra* vagy a *Van autóm* válaszok, mint az „utazás” forgatókönyv „beszállás”, illetve „hozzáférés egy járműhöz” akciói elégséges információnak bizonyulnak, hiszen aktiválják az utazás eseménysorozatának egészét, s így nem kell külön felsorolni minden egyes mozzanatot (például: beszálltunk a járműbe, elindultunk, megérkeztünk, leparkoltunk, kiszálltunk stb.). A forgatókönyvek tehát segítenek az implicit részek megértésében.

2.2. LAKOFF (1987) szerint a forgatókönyvek, vagyis az ő terminushasználatában az idealizált kognitív modellek esetében is egy „valami áll valami helyett” relációval van dolgunk, s ezért ezek a példák is a metonímia körébe sorolhatók. A társalgási implikaturák ilyen módon történő értelmezése már eleve abból a feltételezésből indul ki, hogy a metonímia egy adott kognitív modellen belül működő mechanizmus, amelynek különböző aletei vannak attól függően, hogy éppen mit mivel kapcsol össze. Ezek az egyedi metonímiatípusok (pl. SZERZŐ–MŰVE, RÉSZ–EGÉSZ, HELY–INTÉZMÉNY stb.) mint konceptuális relációk felelősek azért, hogy egyrészt létre tudunk hozni ilyen típusú metonimikus kifejezéseket, másrészt hogy értelmezni is tudjuk azokat. Valahányszor egy metonimikus kijelentéssel találkozunk, a feldolgozás során az elménkben aktiválódik a megfelelő konceptuális reláció, amelynek segítségével elérhetjük a szándékolt jelentést.

⁴ A fogalommal többé-kevésbé megegyező egyéb elnevezések: emlékezeti séma, történet-séma, séma (schema) a szöveg emlékezet-kutatásokban és a pszichológiában (BARTLETT 1985 [1932]), keret (frame) az antropológusoknál és szociológusoknál (GOFFMAN 1974), idealizált kognitív modellek a kognitív nyelvészetben (LAKOFF 1987).

2.3. A holisztikus kognitív nyelvészet más jeles képviselőire jellemző a lakoffi modelltől részben eltérő metonímia-felfogás. CARITA PARADIS (2004) jelentésmodellje elsősorban az ontológiai kategóriáknak és az ezekkel operáló konstruáléknak a vizsgálatára fekteti a hangsúlyt. Ennek a modellnek az értelmében a fogalmi kategóriák ontológiai alapja nem közvetlen módon van kapcsolatban a világgal, hanem aszerint, ahogy az emberek észlelik a környezetüket. Ezek az ontológiák olyasmiket foglalnak magukban, mint például a dolgok tartalmi és sematikus szerkezete (pl. miből áll egy adott dolog, hogyan működik, milyen taxonomikus relációkhoz tartozik, valamint hogyan jött létre). Az elmélet szerint a szavak jelentése mindezeket az ontológiákat magában foglalja, de ezen kívül az ún. *k o n s t r u á l é k a t* is, amelyek a modell dinamikusságáért felelnek. A konstruálé azt mutatja meg, hogy a beszélő hogyan konceptualizálja a kommunikálásra szánt tapasztalatait úgy, hogy a hallgató is megértse (CRUSE–CROFT 2004: 19). Ilyen értelemben egy adott szituációt különböző módokon konstruálhatunk meg, és ezek a konstruálék egyben különböző konceptualizációkat is jelentenek. A konstruálé tehát lényegében az a képességünk, hogy ugyanazt a szituációt különböző módokon fogjuk fel és ábrázoljuk. Minden lexikális és grammatikai elem jelentésének inherens részét képezi a felidézett konceptuális tartalom értelmezési (konstruálási) módja is. Az általános kognitív folyamatoknak így olyan nyelvi konstruálás operációi vannak, mint a specifikusság, kiterjedés, perspektíva vagy a kiugróság (LANGACKER 2004: 2). Ilyen értelemben a metonímiát mint a kiugrósági konstruáléknak egy tipikus fajtáját a beszélő azon képességének tekintik, amelynek segítségével egy tartományon vagy tartománymátrixon belül egy másik kontextuálisan kiugró fogalomprofilt tud választani, mint amit általában az illető szó szimbolizál (CRUSE–CROFT 2004: 48–50). Mindezek szemléltetésére vegyük például a következő mondatot: *A szalmakruppli kezd türelmetlen lenni*. Ez a mondat egy „étterem” keretet (frame) — más elméletekben megjelenő terminussal élve: tartománymátrixot/alapot (base)/idealizált kognitív modellt (IKM-et) — feltételez, amelynek a következő összetevői vannak: pincér, vendég (fogyasztó), étel. A fenti mondat produkciójának háttérében tehát egy olyan ismerethalmaz húzódik meg, amely tartalmazza az éttermekkel kapcsolatos tudásunkat, így például azt az információt is, hogy egy étteremben a vendégek általában ételeket fogyasztanak, amelyeket a pincér szolgál fel nekik. Amikor a *szalmakruppli* szót profilként (kifejezőként) alkalmazzuk, az előbb említett tudás vagy konceptuális struktúra aktiválódik, s így könnyen hozzáférhetünk a ’fogyasztó’ szándékolt jelentéshez, ugyanis egy étteremben a fogyasztónak a pincér szemszögéből nézve az egyik legkiemelkedőbb jellemzője az, hogy éppen milyen ételt fogyaszt. A folyamat lényege tehát az, hogy egyetlen tartománymátrixon belül a metonimikus kiugrósági konstruáléknak következtében a tartomány egyik tagjával referálhatunk egy másik tagra.

Ez a fajta metonímia-felfogás a lakoffihoz hasonlóan továbbra is a nyelvi és enciklopédikus tudás elválaszthatatlanságát hangsúlyozza, viszont — amint hamarosan látni fogjuk — a metonímiának kiugrósági konstruáléként való értelmezése miatt a holisztikus kognitív metonímiaelméletek közül ez áll a legközelebb a kognitív pragmatikaelméletek felfogásához.

3. A kognitív relevanciaelmélet metonímiaértelmezése

A lakoffi metonímiaértelmezés — amellett, hogy számos kérdést nyitva hagy elsősorban a forgatókönyvek, idealizált kognitív modellek szerkezetére vonatkozóan — további két ponton is bírálható. Mivel konceptuális mechanizmusnak tekintik, az elmélet támogatói a metonímia nyelvi jellemzőit csupán másodlagosnak tartják, s nem is foglalkoznak a metonimikus kifejezések szemantikai-pragmatikai aspektusaival, aminek egyik következménye így az lesz, hogy kívülről nézve összemósodik a szemantikai, pragmatikai és/vagy enciklopédikus tudás, illetve nem világos, hogy a szerzők hogyan viszonyulnak ehhez a problémakörhöz. A hagyományos kontiguitási kapcsolatokat ugyan konceptuális relációkként kezelik, amiből arra lehet következtetni, hogy az ún. közvetítő entitások (például a szerzők, helyek nevei) enciklopédikusan vannak kezelve (amelynek értelmében minden hozzátartozik a szó szemantikájához, amit az általa jelölt fogalomról tudunk), viszont az elmélet nem tartalmaz egy erre vonatkozó explicit leírást, pedig ez azért is fontos lenne, mert általa az egyes metonimikus példák közti jól érzékelhető különbségek is megragadhatók lennének. A lakoffi metonímiaelmélet egy másik megkérdőjelezhető pontja pedig éppen az, hogy egyáltalán szükség van-e az általuk leírt relációk konceptuális létére ahhoz, hogy metonimikus kifejezéseket tudjunk létrehozni és megérteni.

3.1. PAPAFRAGOU (1996) számos ponton vitatja a kognitív metonímiaelmélet fenti állításait, szerinte ugyanis egy ilyenfajta megközelítés nem hagy teret a beszélők kreativitásának, hiszen előre meghatározott, véges számú metonimikus relációkkal operál, figyelmen kívül hagyva az értelmezés során felhasznált háttérismeretek gazdagságát. A kontextus viszont nem lehet minden esetben előre ismert, az értelmezés on-line módon történik. A metonímia kognitív alapját ilyen értelemben nem az izolált metonimikus fogalmak (vagyis konceptuális relációk) adják meg, hanem egy olyan absztrakt konceptuális emberi képesség, amely a kiugró, kontextuálisan releváns elemeket használja, hogy rámutasson a tárgyak-ra/egyénekre a világban. Nem azért tudunk metonímiákat használni vagy megérteni, mert a metonimikus kifejezés leíró tartalmában felismerjük a „forrástartományt”, amely aztán a megfelelő konceptuális reláció mentén elvezet a „cél-tartományhoz”, vagyis a szándékolt jelentéshez. A szerző szerint a metonímia egy sokkal általánosabb humán kognitív hajlamban gyökerezik, melynek értelmében egy személy vagy tárgy egy *kiugró vagy száliens tulajdonsága* által is jel-

lemezhető. A „kiugróság” tulajdonképpen a szelektív figyelemnek köszönhető perceptuális jellemző, amelyet a relevancia maximalizálása érdekében használunk.

A tárgyak vagy személyek bizonyos tulajdonságainak az azonosítás céljából történő kiemelése a kognitív költség csökkentése érdekében történik, s mivel a metonimikus kifejezésekben a kifejező rész általában a kifejezendőnek egy kiugró tulajdonságát jelöli, mondhatjuk azt, hogy metonímiahasználatkor is a relevancia maximalizálására törekszünk.⁵

3.2. Ahhoz, hogy PAPAFRAGOU elméleti megközelítése és a holista metonímia-felfogás eltérő nézeteit bővebben ki tudjuk fejteni, fontosnak tartom fölvetni a relevanciaelmélet és a klasszikus pragmatikaelméletek közti különbségeket is, főleg ami az implikatúrák és explikatúrák közti különbségre való reflektálást illeti.

A relevanciaelmélet úgynevezett poszt-grice-iánus kognitív jelentéselméletként határozható meg. Támogatói, elsősorban DAN SPERBER és DEIRDRE WILSON, valamint ROBYN CARSTON egyetértenek ugyan GRICE-szal és a neo-grice-iánusokkal abban, hogy míg a szemantikai jelentés a nyelvi dekódolási folyamatok eredménye, addig a pragmatikai jelentés az inferenciális folyamatok következménye, de szerintük ezeket az inferenciákat csupán egyetlen elv korlátozza, mégpedig a *relevancia elve*. SPERBER és WILSON (1995) abból indul ki, hogy a humán információfeldolgozó rendszer automatikusan a relevancia maximalizálására törekszik, azaz optimális egyensúlyt próbál találni a megfelelő feldolgozáshoz szükséges mentális erőfeszítés és a feldolgozott tartalom által elért kognitív hatás között. A relevanciának mint a kognitív folyamatokat befolyásoló inputok egyik lényeges tulajdonságának a jellemzése a hatás és az erőfeszítés terminusaiban tehát a következőképpen ragadható meg:

- ha minden más azonos, minél nagyobb a pozitív kognitív hatás, annál nagyobb az input relevanciája egy adott időben az egyén számára;
- ha minden más azonos, minél nagyobb a feldolgozási erőfeszítés, annál kisebb az input relevanciája.

Általánosabban azt mondhatjuk, hogy ha két alternatív input esetében hasonló mértékű erőfeszítéssel állunk szemben, akkor a „hatás” faktor lesz a döntő a relevancia fokának meghatározásában, továbbá amikor hasonló hatások érhetők

⁵ Fontos azonban szem előtt tartanunk, hogy nem minden „kiugróság” vezet metonímiához, vagyis az említett általános humán képességen belül a metonímia egy külön kategóriát képvisel, mégpedig a következő jellemzők mentén: a kapcsolat legyen kontiguitáson alapuló, illetve a metonimikus kifejezésben szemantikai összeférhetlenség jelenjen meg. Míg az első kritérium a metonímiát egyéb mentális jelenségektől, elsősorban a metaforától különíti el, addig a második a metonímia nyelvi természetének fontosságát hangsúlyozza, s ezáltal olyan más kifejezésektől különbözteti meg, mint amilyenek a rövidítéses, kihagyásos szerkezetek.

el, akkor az „erőfeszítés” faktor lesz a döntő. A relevanciaelmélet ugyanakkor a grice-i együttműködési alapelv betartása helyett fontosabbnak véli a beszélő képességeit és preferenciáját. Tekintsük az alábbi példát:

(1) „A egy franciaországi nyaralás útitervét beszéli meg B-vel. Mindketten tudják, hogy A szeretne találkozni barátjával, C-vel, hacsak ez nem hosszabítaná meg túlzottan az utat:

A: *Hol lakik C?*

B: *Valahol Dél-Franciaországban.*” (GRICE 1997 [1975]: 221.)

A grice-i elmélet értelmében B válasza kevésbé informatív, mint amit A szükségletei megkívánnak, tehát megsértette a Mennyiség első maximáját. Ezt azonban A csak azzal tudja megmagyarázni, hogy feltételezi, B egyrészt együttműködik vele, másrészt tudatában van annak, hogy a nagyobb informatívitás valami olyasminak a kimondásával járna, ami megsértené azt a Minőségi maximát, hogy „Ne mondj olyasmit, amire nincs megfelelő evidenciád”. B információszegény válasza tehát A számára azt implikálja, hogy B nem tudja, melyik városban él C (i. m. 222). A relevanciaelmélet szerint azonban egy másik megoldás is lehetséges, mégpedig az, hogy B, holott birtokában van a szükséges információnak, szándékosan nem akarja azt megosztani A-val. Ebben az esetben a hallgató felismeri a beszélő nem-kooperatív viselkedését, vagyis annak képességeit és preferenciáját. CARSTON (1998) kiemeli, hogy ez a „nem akarom megmondani” hozzáállás egyáltalán nem egyedülálló a beszédben, és éppen ezért nagy hiányossága a grice-i és neo-grice-i elméleteknek, hogy nem tudják ezt az implikatúrát megjósolni.

Ugyancsak az informatívitás követelményének elégtelenségét és a relevancia fontosságát példázza a következő párbeszéd:

(2) A: *Ma este vacsora lesz nálam, és szükségem lenne még négy székre.*

B: *Jánosnak van hat széke.*

A GRICE-féle társalgási maximák alapján B válasza a Mennyiség második maximáját sérti meg, viszont nem világos, hogyan lehet levezetni ebből a megfelelő társalgási implikatúrát, tekintve, hogy egyrészt a megszegett maxima nem ütközik egy másik maximával (tehát nem mondhatjuk, hogy B azért nem tartotta be a Mennyiség második maximáját, mert ezáltal egy másik, fontosabb maximának próbált volna eleget tenni), másrészt semmiféle retorikai hatást nem hordoz a szóban forgó társalgási elv semmibe vevése. Ezzel szemben a relevanciaelmélet a következőt mondja: B válaszolhatja azt, hogy (i) *Jánosnak van négy széke*, vagy azt, hogy (ii) *Jánosnak van hat széke*, anélkül hogy egyik vagy másik nagyobb kognitív erőfeszítést igényelne. Az (i) válasz informatívabb lenne A számára, hiszen neki csupán négy székre van szüksége, B mégis az (ii)-t választja, és ennek egyetlen oka van: valószínűleg A számára relevánsabb lesz, azaz nagyobb hatást fog kiváltani az az információ, hogy Jánosnak nemcsak négy, ha-

nem hat széke is van, hiszen így biztosabban levonhatja azt a következtetést, hogy János kölcsön tud neki adni négy széket (CARSTON 1998: 215–218).

Mindebből az következik tehát, hogy nemcsak a hallgató részesíti előnyben a kontextus szempontjából legrelevánsabb értelmezést, hanem a beszélőnek is úgy kell megfogalmaznia mondanivalóját, hogy az a hallgató számára a lehető legkönnyebben elérhető (a legrelevánsabb) legyen.

3.3. A relevanciaelmélet képviselőinek a nyelvi és pragmatikai jelenségekkel kapcsolatban is eltérő nézeteik vannak, mint GRICE-nak és az őt követő kutatóknak. SPERBER–WILSON (1995) szerint a nyelvi kifejezések szemantikai és pragmatikai interpretációjának három szintje van: „ami nyelviileg ki van fejezve” (logikai forma), „ami ki van mondva” (teljes propozicionális reprezentáció, explikatúra) és „ami implikálva van” (implikatúra). Amikor egy megnyilatkozásról beszélünk, akkor az már tulajdonképpen egy kontextustól függő értelmezés, GRICE-szal ellentétben tehát az elmélet azt állítja, hogy „ami mondva van”, az is nagyban függ a gazdagított pragmatikai tudástól. Ilyen értelemben a grice-i implikatúrák egyes esetei valójában az explicit jelentés részei, annak szűkítései vagy kiterjesztései, azaz *e x p l i k a t ú r á k* (SPERBER–WILSON 1995: 182; CARSTON 2002: 116–134). Ez a fajta pragmatikai eljárás tehát nem visszanyerni szeretné a kommunikált dolog implicit részét, hanem sokkal inkább kiegészíti a szemantikai tudást abból a célból, hogy megkapja a kijelentés explikatúráit, vagyis a szándékolt jelentést. Röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a relevanciaelmélet értelmében a szemantikailag nem teljes logikai formákból a szemantikai és kontextuális információk segítségével levezethető a szándékolt jelentés, azaz a kijelentés teljes propozíciós formája.

3.4. Noha SPERBER–WILSON (1995) még a metaforáról és a metonimiáról mint implikatúrákról beszélt, PAPAFRAGOU (1995), majd RUIZ DE MENDOZA és HERNÁNDEZ (2003) már explikatúrákként kezelik a metonimikus kifejezéseket. A fentiek alapján ez azt jelenti, hogy az említett szerzők a szavak metonimikus jelentését az adott szó szemantikai struktúrájához tartozónak vélik, a relevanciaelmélet így a jelenséget sokkal inkább nyelvi, mintsem a konceptuális relációk szintjén próbálja megmagyarázni.⁶ Ugyanakkor RUIZ DE MENDOZA és HERNÁNDEZ (2003) elméletében a metonímia explikatúráként való értelmezése mellett a

⁶ A kérdés azonban az, hogy mit értünk pontosan nyelvi és konceptuális „szinten”, hol válik külön a kettő egymástól. JACKENDOFF (2002) felfogásában például a jelentés nem választható el a konceptualizációtól, s így a „jelhasználótól”: a nyelv konceptuális megközelítésének értelmében egy mindenre kiterjedő szemantika nemcsak a nyelvi jelentést kell, hogy magába foglalja, hanem a pragmatikát, a perceptuális megértést, a „testesült” (embodied) kogníciót, a gondolkodást és tervezést, valamint a szociális/kulturális jelentést is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy JACKENDOFF konceptuális szemantika elmélete azonos a holisztikus kognitív felfogással. Épp ellenkezőleg: míg LAKOFF (1987), valamint KÖVECSÉS és RADDEN (1998) elmélete szerint a konceptuális leképezésekhez képest a nyelvi jelenségek csupán másodlagosak, addig JACKENDOFF-nál a lexikai egységek szemantikai szerkezetébe be van vonva a konceptuális szint is.

holisztikus nézet konceptuális relációi is helyet kapnak: szerintük ahhoz, hogy metonimikus kifejezéseket tudjunk létrehozni, a pragmatikai tényezők mellett szükség van a megfelelő metonimikus leképezésekre is. Ez utóbbi feltételezést azonban a pszicholingvisztikai kísérleti eredmények nem támasztják alá egyértelműen. GIBBS (1990) korai kísérletei kimutatták, hogy az angol anyanyelvű kísérleti személyek, habár hosszabb feldolgozási idő szükséges hozzá, de viszonylag könnyedén tudnak értelmezni olyan diskurzusbeli metonimikus mondatokat is, mint amilyen a (3), ahol a „szike” a sebészre utal.

(3) *A szikét műhiba miatt perbe fogták.*⁷

GIBBS (2007) azonban rámutat, hogy ezek az eredmények korántsem bizonyítják a TÁRGY–ANNAK HASZNÁLÓJA konceptuális metonímia pszichológiai realitását. Egy másik írásában (GIBBS 1999) pedig a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy nem valószínű, hogy a konvencionális metonímiatípusok esetében a nyelvhasználóknak metonimikus leképezéseket kell tenniük a megfelelő értelmezés eléréséhez.

Az újabb pszicholingvisztikai vizsgálatok közül FRISSON és PICKERING (2007) eredményeit kell megemlítenünk: a kísérleti eredményekből az derült ki ugyanis, hogy az újszerű szerzőnevek metonimikus használatakor egyetlen előfeszítő kontextus (amelyből kiderül, hogy a szóban forgó személy egy szerző) elég ahhoz, hogy a kísérleti személyek mindenféle feldolgozási költség nélkül elérjék a szándékolt jelentést. A szerzők amellet érvelnek, hogy az értelmezők ilyenkor egyfajta SZERZŐ A MŰ HELYETT „szabályt” alkalmaznak, amely alátámaszthatná a kognitív feltételezést, amennyiben ez a fajta „szabály” egy konceptuális metonimikus relációnak felelne meg. Egy későbbi tanulmányban viszont FRISSON (2009) azt állítja, hogy még mindig nincsen megfelelő fogódzó, amely segítene eldönteni, hogy a metonimikus szabályok inkább lexikai vagy konceptuális műveletek-e.

4. A metonímia mint gazdaságosságra való törekvés

A metonímia explikatúráként való értelmezése, mint már szó volt róla, azt feltételezi, hogy a metonimikus kifejezések tulajdonképpen szemantikailag nem teljes logikai formák, amelyekből a szemantikai és a kontextuális információk segítségével levezethető a szándékolt jelentés, azaz a kijelentés teljes propozíciós formája. Ilyen értelemben a metonimikus kifejezések „hiányos” propozícióként foghatók fel. Nem meglepő tehát, hogy a metonímiahasználat legfőbb mo-

⁷ A mondat angol eredetije így hangzik: *The scalpel was sued for malpractice*. A kísérleti személyek kis történeteket olvastak, amelyek mindegyike egy ehhez hasonló metonimikus mondatral zárult. Az egyik feladat az volt, hogy megtalálják a metonimikusan használt kifejezés referensét a szövegben, míg egy másik feladat arra irányult, hogy megmagyarázzák, miért tudhat ez a metonimikus kifejezés a szándékolt referensre utalni. A kísérletben részt vevők mindkét esetben jól teljesítettek, ami azt mutatja, hogy megfelelő kontextus segítségével képesek vagyunk a metonimikusan használt szavaknak új jelentéseket tulajdonítani az on-line feldolgozás során.

tiváló erejének a gazdaságosságra való törekvést szokták tartani, magukat a kifejezéseket pedig sok szerző egyszerű rövidítéseknek tekinti.

4.1. Már a hagyományos nyelvészeti munkák között is akadnak olyanok, amelyek a mai nyelv metonimikus kifejezéseit is szívesebben tekintik rövidítésnek, mintsem fogalmi névátvitelen alapuló retorikai eljárásnak. Ilyen többek között ZLINSZKY ALADÁR egyik tanulmánya a szóképekről (1961), amelyben mind a metonímiát (annak anyag-, tér-, időbeli és ok-okozati kapcsolattípusát), mind a pars pro toto, totum pro parte típusú szinekdochét egyszerű mondatbeli rövidülések, tapadásnak tekinti: „*Olvasom Petőfit* — Íme a szerző és művének, vagy logikailag az ok és okozatnak felcserélése. Szó sincs róla! Egyszerű mondatbeli rövidülés, tapadás helyett: olvasom Petőfi műveit, költeményeit” (i. m. 244); *Tiszteld az ősz haját!* — ZLINSZKY szerint nem pars pro toto típusú szinekdochéről van itt szó, csak egyszerűen „a birtok értelme a birtokos jelzőhöz tapadt” (i. m. 245). Habár ZLINSZKY rámutat arra, hogy az ilyen típusú kijelentésekben nem a szerzőnek és művének a felcsereléséről, hanem mondatbeli rövidülésről van szó, mégis meg kell jegyeznünk, hogy a mondatbeli rövidülés nem jelent mindig tapadást is, ahogy ő írja, vagyis a két terminus nem szinonim egymással. Az *Olvasom Petőfit* mondatban például a rövidítés során a *Petőfi* szóhoz nem „tapad hozzá” a ’mű’ jelentés, hanem a szó szemantikai struktúrájába beletartozik az az információ is, hogy Petőfi költő volt, verseket írt, amelyeket olvasni szoktunk, s így ezzel az információval ki tudjuk egészíteni a hallottakat, vagyis visszanyerjük a teljes propozicionális tartalmat.

Különbséget kell tehát tennünk a konceptuális szinten létező szemantikai-pragmatikai rövidítés, valamint a szavak szintagmatikus kapcsolatából adódó jelentésátvitel között. Erre már GOMBOCZ ZOLTÁN is felhívta a figyelmet történeti jelentéstannal foglalkozó munkájában: mint írja, az előbbi esethez tartozik például a *nyelv* poliszém szó is, amely „eredeti jelentése szerint testrésznév, de ugyanezzel a névvel jelöljük a beszélést, amelynél a nyelv fontos szerepet játszik” (1997: 186). Az utóbbi jelenség esetében már tulajdonképpen tapadásról beszélhetünk, amelynek során „a gyakori vagy állandó mondattani kapcsolatok egyik tagja mintegy magába szívja a másik tag képzettartalmát” (i. m. 191). A történeti jelentéstannal foglalkozó nyelvészek munkáinak megállapítása szerint sok, mára már lexikalizálódott szavunk metonimikus jelentésváltozással, főként tapadással jött létre (erre lásd pl. GOMBOCZ 1926/1999, KÁROLY 1970). Itt KÁROLY SÁNDOR Általános és magyar jelentéstannát kell megemlítenünk, amelyben a különböző poliszémiaosztályok között olyan jelenségek kapnak helyet, mint például a szűküléses metonímia (pl.: *gulyás által készített hús* → *gulyás* ’hús’), a kifejtéses metonímia (*nyelvvél végzett beszéd* → *nyelv*), a pars pro toto (*fejvel rendelkező ember* → *fej* ’ember’), totum pro parte (*háznak a szobája* → *ház* ’szoba’) metonímiák stb. (1970: 167–171). Bizonyos szavak tehát azáltal nyerhettek új jelentést, illetve azáltal gazdagodhatott a szemantikai

struktúrájuk, hogy egyes mondatbeli rövidülések gyakori használata során a mondatban megmaradt szó átvette a rövidítéskor elhagyott szó jelentését, vagyis az elhagyott szó jelentése „hozzátapadt” a kifejező szóhoz, és gazdagította vagy éppen megváltoztatta annak szemantikai szerkezetét. A különböző helynevek metonimikusan motivált névadását is meg lehet említenünk ennek kapcsán, mint például a természeti névből alakult településneveket (*Sárospatak, Hegyeshalom*) vagy a személynévi helyneveket (ezek részletes leírását lásd: RESZEGI 2009). Míg azonban a nyelvtörténeti adatok többnyire olyan esetekre vonatkoznak, amikor egy adott denotátumnak még nem volt saját nyelvi jelölője, napjaink állandósult metonimikus névadásai általában olyan referenseket érintenek, amelyeknek már van egy mindenki által ismert (semleges jelentésű) neve. A nagyobb kognitív hatást eredményező új, metonimikus név viszont a már létező nyelvi jelnél gazdagabb jelentést tartalmaz, s így állandó megnevezéssé válhat egy beszélőközösségen belül.⁸

4.2. A metonimikus kifejezések szemantikai-pragmatikai rövidítésként való értelmezését JACKENDOFF (2002)-ben találjuk. A szerző a NUNBERG (1995)-től származó, referenciatranszferre adott (4)-es példát elemezve arra a következtetésre jut, hogy csak akkor problematikus egy ilyen kijelentés értelmezése, ha ragszkodunk a szemantika és pragmatika közti határ szigorú meghúzásához.

(4) *A sonkás szendvics kér még egy kávét.*

Mi több: miután rámutat a csupán lexikai és a csupán pragmatikai értelmezések hiányosságaira, a konceptuális szemantikán alapuló elemzést alkalmazva azt feltételezi, hogy az ilyen kijelentések esetében tulajdonképpen egy rövidítéssel kell számolnunk: a beszélő egy „on-line” nyelvi szabályt alkalmaz, amelynek segítségével elhagyhat bizonyos részeket a kijelentésből. Az elhagyott részt a hallgató rekonstruálni tudja, miután észleli a mondat szó szerinti olvasatának értelmetlenségét vagy a kontextusnak való nem megfelelését. Ezeknek a kifejezéseknek a megfelelő értelmezése így nemcsak az azt alkotó szavak jelentésétől és a szintaktikai szerkezettől, hanem olyan elemektől is függ, amelyek nem szerepelnek a mondatban. (A metonímia megértésének egy ehhez hasonló magyarázatát lásd még: SZILÁGYI N. 1996.) JACKENDOFF (2002) tehát (a „referenciatranszfer” terminust használva) a metonimikus kifejezéseket ún. „dúsított” vagy „gazdagított” kompozícióknak (enriched composition) tekinti, amely jól összeegyeztethető a relevanciaelmélet explikatúra-felfogásával, hiszen ebben az esetben is ar-

⁸ Ezzel kapcsolatban KIS TAMÁS például a következőket írja a szlengről: „A szleng keletkezésének szociálpszichológiai, pszicholingvisztikai okaiból következik, hogy a szleng a szaknyelvvvel szemben — amit a köznyelv és/vagy a nyelvjárások szókincsének kiegészítéseként lehet felfogni — nem megnevez, hanem újranevez, azaz a már elnevezett dolgokat újabb és újabb nevekkkel látja el. Ennek magyarázatát leginkább a szleng érzelmi telítettségében találjuk meg. A szlengszavak jelentésszerkezetében az érzelmi töltés miatt a denotatív jelentés mellett mindig rendkívül erős konnotációt is találunk.” (1996: 97).

ról van szó, hogy a szándékolt jelentést úgy érhetjük el, hogy a megértés során a hiányos szemantikai szerkezetű metonimikus kijelentést — szemantikai és kontextuális tudásunkra támaszkodva — kiegészítjük a megfelelő információval.

Összegezve az eddigieket azt mondhatjuk el, hogy a metonímiahasználatot elsősorban a gazdaságosságra való törekvés motiválja: a beszélő azért rövidít, mert egyrészt valamely dolog kiugró tulajdonságára való referálás által kevesebb erőfeszítésbe kerül a rövidebb változatot kimondani, másrészt pedig az így létrehozott kifejezés szemantikai struktúrájából, valamint a közös kontextuális tudásból kiindulva a hallgató értelmezni tudja az elhangzottakat. A produkció felől nézve tehát a rövidítés kognitív szempontból valóban kisebb erőfeszítést igényel, a megértésnél azonban felmerül a kérdés: vajon a hallgató számára is kevesebb költséggel jár a rövidebb változat feldolgozása?

5. A metonímia mint „viselkedési játék”

PAPAFRAGOU (1996) szerint a metonímiahasználat egyetlen megszorító tényezője a várható kiszámíthatóság lehet a hallgató részéről, ezért nem meglepő, hogy a metonímia sok esetben kontextusfüggő és idioszinkretikus. A kontextustól kevésbé függő, konvencionális metonímiák esetében a feldolgozáshoz szükséges kognitív erőfeszítés a rövidebb kifejezés használata által minimálisra csökken, hiszen a kihagyott rész mindig olyan információt tartalmaz, amely a hallgató számára is nyilvánvaló. Tekintsük a következő példákat:

(5a) *Tegnap **Rejtőt** olvastam.*

(5b) *Tegnap **Rejtőnek egyik művét** olvastam.*

Mivel a beszélő és a hallgató egyaránt tisztában van azzal, hogy Rejtő író volt, és regényei jelentek meg, az (5a) és (5b) között semmi különbség nincs, ami az értelmezést illeti. Nyelvi szempontból viszont az (5b) hosszabb leírást tartalmaz, s ezért a feldolgozási folyamat is hosszabb lesz, mint az (5a)-nál. A metonímia produkciót és megértést érintő hatásának eliminálása az (5b) mondat kognitív túlterhelését és kommunikatív szempontból való hatástalanságát eredményezi (NEGREA 2009).

Ugyanakkor a metonimikus kifejezések használatát nemcsak a gazdaságosságra való törekvés motiválja, hanem az a lehetőség is, hogy olyan attitűdöket (íroniát, humort), érzéseket, benyomásokat fejezhessünk ki általuk, amelyek a puszta szó szerinti parafrazálásokkal nem megoldhatóak. A feldolgozás extra erőfeszítéseit így ellensúlyozza az elért kontextuális hatás.

A hallgató felől nézve tehát a szándékolt jelentéshez való hozzáférés nem minden esetben költségmentes, s a kognitív erőfeszítés nem csupán a metonímia konvencionálizáltságától vagy a kontextus megfelelő ismeretétől függ, hanem attól is, hogy mennyire nehéz a beszélő motivációjának felfedése, ami miatt ő metonímiát használ. Minél komplexebb ez a motiváció, annál nehezebb elérni a

szándékolt jelentést, de ugyanakkor annál nagyobb a kognitív hatás, vagyis a relevancia maximalizálásához szükséges optimális egyensúly nem sérül ekkor sem.

5.1. AIRENTI és munkatársai (1993a, 1993b) kognitív pragmatikai elméletének fő állítása éppen az, hogy a kommunikatív szándék felfedéséhez a partnernek (hallgatónak) fel kell ismernie azt a „viselkedési játékot” (behavioral game), amelybe a cselekvő (beszélő) be szeretné vonni őt. BUCCIARELLI és munkatársai (2003) szerint a különböző típusú pragmatikai jelenségek megértését, vagyis a viselkedési játék felismerését többek között két kognitív faktor befolyásolja: az „inferenciális töltet” (inferential load) és a mentális reprezentáció komplexitása. A direkt és indirekt beszédaktusokra nézve ez annyit jelent, hogy míg a (6) és a (7) esetében a cselekvő (beszélő) egyszerűen a „valamit kérni” játékra utal, addig a (8) egy sokkal bonyolultabb inferenciális folyamatot igényel: a partnernek osztania kell a cselekvővel azt a „hiedelmet”, hogy amikor valaki tanul, csendre vágyik, a kalapálás viszont zajos tevékenység, ami zavarja a cselekvőt a tanulásban.

(6) *Kérlek, ülj le!*

(7) *Becsuknád az ajtót?*

(8) (Például valaki kalapál, és azt mondjuk neki): *Bocsánat, de tanulok!*

BARA–BUCCIARELLI (1998) kísérleteiből az derült ki, hogy már a két és fél éves gyerekek is egyformán könnyűnek találják a (6)-os direkt és a (7)-es konvencionális indirekt beszédaktusokat, szemben a (8) alatti nem konvencionális indirekt formákkal. Mindezeket figyelembe véve a kognitív pragmatikai elmélet szerint a beszédaktusok direkt és indirekt megkülönböztetését elhagyhatjuk egy másik osztályozási szempont javára: attól függően, hogy mennyi inferenciális lépésre van szükség a megértéshez, a jövőben érdemesebb lesz egyszerű és bonyolult beszédaktusokról beszélni.

5.2. A metonimikus kifejezések megértési folyamatának teljesebb magyarázatához ugyancsak figyelembe kell vennünk a fent említett két faktor befolyásoló erejét, vagyis azt, hogy mi a beszélő metonímiahasználatának motivációja, más szóval: milyen viselkedési játékba próbálja bevonni a hallgatót. Amikor ez a szándék nyilvánvaló, csupán két megszorító tényezővel kell számolnunk: mennyire konvencionálizált a használt metonimikus kifejezés, illetve rendelkezünk-e a megfelelő információval akár a metonimikus szó által jelölt dologgal, akár a szituációval kapcsolatban. FRISSON és PICKERING kísérletei (1999, 2003) azt mutatták ki, hogy az olyan konvencionális metonímiák esetében, mint amilyen a SZERZŐ–MŰVE, HELY–ESEMÉNY típusok, a konvencionális metonimikus kifejezéseket (vagyis a szavak ’mű’, illetve ’esemény’ értelemben való használatát) ugyanolyan gyorsan megértik a kísérleti személyek, mint a szó szerintiüket (a ’szerző’, illetve ’hely’ jelentést). Az olyan neveket tartalmazó metonimikus példák megértése azonban, amelyeknél a feldolgozónak a háttérismeretében és a kí-

sérleti mondatban sincsen semmiféle információja arról, hogy az érintett személy író lett volna, költséges. Így például annak a mondatnak a feldolgozása, hogy *A dédnagymamám gyakran olvasott Needhamet szabadidejében*, nehézségekkel jár, mert a hallgatók (olvasók) nem ismernek Needham nevű írórt. (Erről bővebben lásd BENCZE 2009.)

Fontos azonban szem előtt tartani, hogy amikor a beszélő egy „metonimikus játék”-ba próbálja bevonni a hallgatót, ezt mindig úgy teszi — a pszicholingvisztikai kísérleteket leszámítva —, hogy szem előtt tartja a hallgató nyelvi/enciklopédikus, valamint a szituációról való tudását. A „gazdaságosságra való törekvés” játék esetében a partnernek így az lesz a feladata, hogy az elhangzó szemantikailag hiányos logikai formát szemantikailag teljes propozíciós formává, vagyis explikatúrává egészítse ki. Míg a fentebbi (5a) mondat a metonímia erős konvencionalizáltságának köszönhetően kontextustól függetlenül is könnyen értelmezhető, addig a (4) csak abban az esetben nyer igazán értelmet, hogyha a beszédpartnerek számára nyilvánvaló a „gazdaságosságra való törekvés” játék. Azt lehet mondani, hogy nem csupán maga az étterem szituáció az, ami megengedi ezt a fajta rövidítést: ugyanannyira fontos az a pincérek közti hallgatólagos megegyezés, vagyis abban a „viselkedési játék”-ban való részvétel is, hogy a hatékonyabb kommunikáció érdekében a vendégekre az általuk fogyasztott étel nevével referálnak. Ha mindez adott, ugyanolyan költségmentesen levezethető a szándékolt jelentés, mint az (5a)-ban.

Tegyük fel azonban, hogy sorban állunk a büfében, és barátunk, aki velünk van, megkér bennünket, hogy rendeljünk neki is, mivel pár percre ki kell lépnie valami sürgős ügy miatt. Visszatérve meglepetten látja, hogy még mindig ott állunk, és megkérdi, hogy miért nem halad a sor, mire mi a következőképpen magyarázzuk a helyzetet:

(9) *Ott elől az a **sonkás szendvics** már tíz perce vitatkozik a szakáccsal!*

A beszélő metonímiahasználatának motivációja ebben az esetben nem pusztán a gazdaságosságra való törekvés, hanem egy bizonyos attitűd kifejezése is a vitatkozó egyénnel szemben. A hallgató feladata, bár rendelkezik a metonímia megértéséhez szükséges megfelelő információval (hiszen látja, hogy az előttük álló vendégnél sonkás szendvics van), nem csak annyi lesz, hogy megtalálja a kijelentés explikatúráját, hanem hogy felismerje a beszélő kommunikatív szándékát. Az explikatúra mellett az implikatúrát is le kell vezetnie, vagyis fel kell fednie azt, hogy a beszélő impliciten mit akart kifejezni a metonimikus szóhasználatával. Ebből a szempontból tehát a (9) — a (8)-hoz hasonlóan — egy bonyolultabb inferenciális folyamatot igényel a hallgató részéről. A (8)-as és a (9)-es példák között azonban különbség van, mégpedig abban, hogy míg a *Bocsánat, de tanulok!* mondat logikai formájában semmi nincs, ami megegyezne az implicit jelentés logikai formájával (*Kérlek, hagyd abba a kalapálást!*), addig a (9) expliciten tartalmazza a szándékolt jelentés egy részét — annyit, amennyit a (4)

is: 'a vendég, aki sonkás szendvicset rendelt'. A beszélő nemtetszésének kifejeződése azonban impliciten jelenik meg. Éppen ezért PAPAFRAGOU (1996) az ilyen típusú ironikus, humoros vagy egyéb fajta érzéseket, benyomásokat implikáló metonimiákat gyenge implikatúráknak nevezi.

5.3. A „viselkedési játék” bonyolultságának foka ugyanakkor egyenesen arányos az elérni kívánt kognitív hatással. Ez a hatás a gazdaságosságra való törekvés esetében a legkisebb, hiszen a beszélő szándéka itt csupán annyi, hogy rövidebben fejezze ki magát. Amikor viszont impliciten saját attitűdjét is belefoglalja mondanivalójába, ezt azért teszi, hogy nagyobb hatást váltson ki a hallgatóban, megteremtve ezáltal a relevancia maximalizálásához szükséges optimális egyensúlyt.

A kognitív hatás erősségétől függ az is, hogy a használt metonimikus kifejezés mennyire lesz képes új névként funkcionálni. A metonimiát általában alkalmi, ad-hoc névadásnak is szokták tekinteni, amelynek során a szándékolt referens egy ideiglenes nevet kap: a (4)-es és a (9)-es példákban a vendég a *sonkás szendvics* alkalmi névvel van ellátva. Míg azonban a (4) esetében a „metonimikus játék” csak abban a bizonyos szituációban érvényes, a (9)-esnél el lehet képzelni, hogy a zsörtölődő beszélő és barátja számára a kellemetlenséget okozó személy ezentúl felveszi a *sonkás szendvics* gúnynevet.

Számos ragadványnév keletkezik metonimikusan, s ezek éppen amiatt tudnak rajta maradni valakin, mert egy erős kognitív hatást eredményező „közös játék”-ban való részvételt jeleznek: a beszélőközösség ironikus viszonyulását az illetőhöz.

A nyelvjárásokban éppen ez a ragadványnév-adás egyik eljárása. B. GERGELY PIROSKÁNAK a kalotaszegi magyar ragadványneveket leíró munkájában (1977) a lakóhelyre és foglalkozásra utaló expresszív ragadványnevek tulajdonképpen metonimikusan motivált névadások. Íme néhány példa erre: „*Báró* (az ősök a Kemény bárók egyik birtokán laktak)”, „*Cukros* (Ketesdre való, a ketesdiak kollektív csúfneve ti. *mézesek*)”, „*Bőrszivar* (boltos)”, „*Burján* (gyógynövénygyűjtő)”, „*Kodruj* (fakereskedő, a román *codru* 'erdő' szóból), „*Kétre* (néptanácsi képviselő, a kérvénykezdő formában szereplő román *către* '-hoz, -hez, -höz' szóból)”. Ez utóbbi példa abból a szempontból érdekesebb, mint a többi, hogy itt egy sokkal komplexebb metonimikus átvittel van dolgunk: először a kérvényt kell valahogy így elnevezni (román szóval, hiszen ezt a kifejezést használják a román nyelvű kérvények írásakor), és utána arról azt az embert, aki vele bánik — a ragadványnév-adás inentől már olyan, mint a többi esetben, de a legérdekesebb az, hogy a hozzá vezető utat viszont elejtik közben: magát a kérvényt nem mondják *kétré*-nek.

A metonimikus névadási eljárás ugyanakkor a szlengre is nagyban jellemző, és talán itt mutatkozik meg leginkább tréfás, ironikus hangulatkeltő hatása, illetve komplex asszociatív jellege. Jó példa erre a rendőrök Magyarországon elterjedt „sünözése”, amelyet a 2009. március 15-i Kossuth téri ünnepség egy elég humorosra sikeredett szituációja szült. A rendőrök a „Sün!” parancsszót olyan

helyzetekben szokták használni, amikor valakit védeni vagy elvezetni akarnak. Ilyenkor egy sajátos alakzatot vesznek fel: az érintett személynek háttal állva körülveszik őt, így elzárják a kívül állóktól az illetőt, és közben belátják a külső területet is. A *sün* szó tehát metaforikusan nevezi meg ezt a védő alakzatot: a sünhöz hasonlóan kör (vagy ovális) alakú, a rendőrök pedig leginkább a tüskék szerepét töltik be, amennyiben védenek a külső hatásokkal szemben. Az ünnepségen részt vevő civilek közül azonban, úgy tűnik, ezt nem sokan tudták, ezért az egyik tüntető személy elvezetését célzó „Sün!” parancs kiadása nagy értetlenséget váltott ki a helyszínen, majd groteszkbe fulladt, amikor kiderült, hogy a rendőrök sincsenek teljesen tisztában a helyzettel. Az utólag komikussá vált jelenetnek köszönhetően mostanra már hétköznapi jelenségnek számít a rendőrök „sünözése”, s ez esetben nemcsak a rendőr és a száját elhagyó *sün* szó közti metonimikus kapcsolat az, ami a megnevezést magyarázza, hanem az is, hogy benne az egész szituáció okozta komikus hatás is kifejeződik, ami jelzi a nem rendőr beszélőközösségnek a „közös játék”-ban való részvételét, a rendőrökhöz való viszonyulás természetét.

Meg kell jegyeznünk, hogy az elnevezés széles körű, gyors elterjedését nagyban segíthette az internetes közeg, hiszen a szlengjelenségek létrejöttének „talán legfontosabb feltétele egy olyan beszélőközösség, amelynek tagjai napi intenzív beszédkapcsolatban állnak egymással” (KIS 1996: 97). Ugyanakkor az is kitűnik ebből a példából, hogy a közös magyar nyelv és kultúra, valamint az internet gyors információterjesztő ereje sem elég ahhoz, hogy egy magyarországi szlengjelenség átkerüljön a határon túli magyar beszélőközösségek nyelvhasználatába. A „közös játék” közös feltételeknek való megfelelést kíván, aminek a román, szlovák, szerb stb. rendőrök nem tudnak eleget tenni, mivel ők nem használnak „Sün!” parancsszót.

6. Összegzés

A tanulmány a metonímia pragmatikai aspektusait tárgyalta, különös tekintettel a kognitív pragmatikaelméletek nézeteinek felhasználhatóságára a metonímiahasználat és -megértés terén. Mint kiderült, ennek a megközelítésnek számos előnye van, elsősorban a lakoffi magyarázatokhoz képest. PAPAFRAGOU (1996) szerint mivel egy általános „tulajdonság-kiemelő” hajlamon alapuló jelenséggel van dolgunk, nincs már szükség a lehetséges metonimikus kapcsolatok leltárára, annál is inkább, mivel ez annyira változatos lehet, mint maguk az enciklopédikus relációk:⁹ a metonímiahasználat egyetlen megszorító tényezője a várható kiszá-

⁹ Csak a szemléltetés végett álljon itt néhány adat: a klasszikus retorika öt típust különít el, de hogyha ezekhez még hozzászámítjuk a különböző eseteket is, összesen kilenc kapcsolatfajtát kapunk; Littré szótára is kilenc típusát különbözteti meg a metonímiának, de ezek csak részben fedik az antik retorika felosztását (FÓNAGY é. n. 222); FÓNAGY IVÁN felosztásában (a fő- és altípusokat együttvéve) tíz eset jelenik meg (i. m. 223–224); CSÜRY BÁLINTNÁL körülbelül 36 metonímiafajta-

míthatóság lehet a hallgató részéről. Bár a pszicholingvisztikai kísérleti eredmények nem adnak egyértelmű választ arra, hogy a feltételezett konceptuális metonimikus relációk milyen szerepet játszanak a metonímia megértésében, jelen tanulmány arra világít rá, hogy a metonimikus kifejezések megfelelő értelmezése nemcsak a konvencionalizáltságtól vagy a szituáció ismeretétől függ, hanem attól is, hogy felismerjük-e a beszélő kommunikatív szándékát, vagyis a „metonimikus játék”-ot, amelybe be szeretne vonni minket, hallgatókat. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy a metonímiahasználat motivációja nemcsak a gazdaságosságra való törekvés lehet, hanem egyéb implicit érzések, attitűdök kifejezése is, ami által a beszélő nagyobb kognitív hatást érhet el a hallgató(ság)ban. A konvencionalizáltság mértéke, a szituáció megfelelő ismerete, valamint a „viselkedési játék” bonyolultsága együttesen szerepet játszanak a metonímia értelmezésében.

BENCZE M. ILDIKÓ

Irodalom

- AIRENTI, GABRIELLA–BARA, BRUNO G.–COLOMBETTI, MARCO (1993a): Conversation and behavior games in the pragmatics of dialogue. *Cognitive Science* 17: 197–256.
- AIRENTI, GABRIELLA–BARA, BRUNO G.–COLOMBETTI, MARCO (1993b): Failures, exploitations and deceits in communication. *Journal of Pragmatics* 20: 303–326.
- BARA, BRUNO G.–BUCCIARELLI, MONICA (1998): Language in context: the emergence of pragmatic competence. In: QUELHAS, A. C.–PEREIRA, F. szerk.: *Cognition and context*. Lisbon, Instituto Superior de Psicologia Aplicada. 317–345.
- BARTLETT, FREDERIC CHARLES (1985 [1932]): *Az emlékezés. (Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány)*. Budapest, Gondolat.
- BENCZE M. ILDIKÓ (2009): Mi a metonímia? Elméletek és kísérletek a metonímiakutatásban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 64: 677–696.
- BUCCIARELLI, MONICA–COLLE, LIVIA–BARA, BRUNO G. (2003): How children comprehend speech acts and communicative gestures. *Journal of Pragmatics* 35: 207–241.
- CARSTON, ROBYN (1998): Informativeness, relevance and scalar implicature. In: CARSTON, ROBYN–UCHIDA, SEIJI szerk.: *Relevance theory. (Applications and implications)*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 179–236.
- CARSTON, ROBYN (2002): *Thoughts and utterances. (The pragmatics of explicit communication)*. Oxford, Blackwell.
- CRUSE, D. ALAN–CROFT, WILLIAM (2004): *Cognitive Linguistics*. Cambridge, University Press.
- CSÜRY BÁLINT (1929): *Érintkezésen alapuló névátvitel*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

---

val kell számolnunk (1929), míg KÖVECSES ZOLTÁN és GÜNTER RADDEN összesen 67-ről tesz említést (1998).

- FÓNAGY IVÁN (é. n.): *A költői nyelvről*. H. n., Corvina.
- FRISSEON, STEVEN–PICKERING, MARTIN J. (1999): The processing of metonymy: evidence from eye movements. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 25/6: 1366–1383.
- FRISSEON, STEVEN–PICKERING, MARTIN J. (2007): The processing of familiar and novel senses of a word. Why reading Dickens is easy but reading Needham can be hard. *Language and Cognitive Processes* 22: 595–613.
- FRISSEON, STEVEN (2009): Semantic underspecification in language processing. *Language and Linguistics Compass* 3/1: 111–127.
- B. GERGELY PIROSKA (1977): *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest, Kriterion.
- GIBBS, RAYMOND W., JR. (1990): Comprehending figurative referential descriptions. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 16: 56–66.
- GIBBS, RAYMOND W., JR. (1999): Speaking and thinking with metonymy. In: PANTHER, KLAUS-UWE–RADDEN, GÜNTER szerk.: *Metonymy in language and thought*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company. 61–76.
- GIBBS, RAYMOND W., JR. (2007): Experimental tests of figurative meaning construction. In: RADDEN, GÜNTER–KÖPCKE, KLAUS–MICHEL–BERG, THOMAS–SIEMUND, PETER szerk.: *Aspects of meaning construction*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 19–33.
- GOFFMAN, ERVING (1974): *Frame Analysis. (An Essay on the Organization of Experience)*. London, Harper and Row.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1997): *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926/1999): *A magyar történeti nyelvtan vázlatja 4. (Jelentéstan)*. Budapest, Nap Kiadó.
- GRICE, H. PAUL (1975/1997): A társalgás logikája. In: PLÉH CSABA–SÍKLAKI ISTVÁN–TERESTYÉNI TAMÁS szerk.: *Nyelv — kommunikáció — cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó. 213–228.
- HORN, LAURENCE R.–WARD, GREGORY (2004): *The handbook of pragmatics*. United Kingdom, Blackwell Publishing.
- HUANG, YANG (2006): *Pragmatics*. Oxford textbooks in linguistics. USA, Oxford University Press.
- JACKENDOFF, RAY (2002): *Foundations of Language. (Brain, Meaning, Grammar, Evolution)*. Oxford, University Press.
- KÁROLY SÁNDOR (1970): *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KIS TAMÁS (1996): Személynevek a szlengben. *Magyar Nyelvjárások* 33: 93–104.
- KÖVECSES ZOLTÁN–RADDEN, GÜNTER (1998): Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9: 37–77.
- LAKOFF, GEORGE (1987): *Women, Fire and Dangerous Things. (What Categories Reveal about the Mind)*. Chicago–London, University of Chicago Press.
- LAKOFF, GEORGE–JOHNSON, MARK (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago–London, University of Chicago Press.

- LANGACKER, RONALD W. (2004): Metonymy in grammar. *Journal of Foreign Languages* 6: 2–24.
- MOESCHLER, JACQUES–REBOUL, ANNE (1994): *Dictionnaire encyclopédique de pragmatique*. Paris, Seuil.
- NEGREA, ELENA (2009): Metonimia conceptuală ca mijloc de focalizare. Câteva exemple. In: CUNITA, A.–FLOREA, F.–PAUNESCU, M. O. szerk.: *Focus at focalisation. (Deux notions revisitées)*. București, Editura Universității.
- NUNBERG, GEOFFREY (1995): Transfers of Meaning. *Journal of Semantics* 1: 1–18.
- PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LISA L. (2003): *Metonymy and Pragmatic Inferencing*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- PAPAFRAGOU, ANNA (1995): Metonymy and relevance. In: *University College London Working Papers in Linguistics* 7. University College London. 141–175.
- PAPAFRAGOU, ANNA (1996): On metonymy. *Lingua* 99: 169–195.
- PARADIS, CARITA (2004): Where does metonymy stop? Senses, facets and active zones. *Metaphor and symbol* 19/4: 245–267.
- PLÉH CSABA–SÍKLAKI ISTVÁN–TERESTYÉNI TAMÁS (1997): *Nyelv — kommunikáció — cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó.
- REBOUL, ANNE–MOESCHLER, JACQUES (2000): *A társalgás cselei. (Bevezetés a pragmatikába)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- RESZEGI KATALIN (2009): A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. (A metonimikus névadás). *Magyar Nyelvjárások* 47: 21–41.
- RUIZ DE MENDOZA, F. J.–HERNÁNDEZ, LORENA P. (2003): Cognitive operations and pragmatic implications. In: PANTHER, KLAUS-UWE–THORNBURG, LISA L.: *Metonymy and Pragmatic Inferencing*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 23–51.
- SCHANK, ROGER C.–ABELSON, ROBERT P. (1977): *Scripts, plans, goals, and understanding. (An inquiry into human knowledge structures)*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
- SPERBER, DAN–WILSON, DEIRDRE (1995): *Relevance. (Communication and cognition)*. Második kiadás. Oxford, Blackwell.
- SPERBER, DAN–WILSON, DEIRDRE (2003): Pragmatics, modularity and mind reading. *Mind in Language* 17: 3–23.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1997): *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Második kiadás. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- VERSCHUEREN, JEF–ÖSTMAN JAN-OLA szerk. (2009a): *Key Notions for Pragmatics. Handbook of Pragmatics Highlights 1*. John Benjamins Publishing Company.
- VERSCHUEREN, JEF–SENF, GUNTER–ÖSTMAN, JAN-OLA szerk. (2009b): *Culture and Language Use. Handbook of Pragmatics Highlights 2*. John Benjamins Publishing Company.
- VERSCHUEREN, JEF–SANDRA, DOMINIE–ÖSTMAN JAN-OLA szerk. (2009c): *Cognition and Pragmatics. Handbook of Pragmatics Highlights 3*. John Benjamins Publishing Company.
- ZLINSZKY ALADÁR (1961): Stilisztika és verstan. A magyar stílus mintái és törvényei. A középiskolák IV. osztálya számára. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *A magyar stilisztika útja*. Budapest, Gondolat Kiadó. 217–246.